

УДК 159.923.2

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2021.9.34>

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК РЕФЛЕКСІЇ БАТЬКІВ З ОСОБЛИВОСТЯМИ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Сергій Яковенко

*ТОВ «Київський інститут сучасної психології та психотерапії»,
бульв. Лесі Українки, 34, м. Київ, Україна, 01133
e-mail: serg_yak@ukr.net*

Вікторія Пономарьова

*ТОВ «Київський інститут сучасної психології та психотерапії»,
бульв. Лесі Українки, 34, м. Київ, Україна, 01133
e-mail: infapon@gmail.com*

Анна Крайлюк

*ТОВ «Київський інститут сучасної психології та психотерапії»,
бульв. Лесі Українки, 34, м. Київ, Україна, 01133
e-mail: anna.imagin@gmail.com*

Стаття присвячена дослідженню рефлексії батьків та виявленню зв'язку між цим феноменом та особливостями виховання дітей віком від 3 до 6 років.

У статті розглянуто питання сутності та механізмів феноменів рефлексії. З'ясовано, що феномен рефлексії досліджували багато вчених з різних сторін, створюючи власні концепції розуміння цього феномена та його механізмів, при цьому підкреслюючи його важливість. Явище рефлексії було розглянуто як пояснювальний принцип розвитку самосвідомості і психіки загалом, як складник самосвідомості і «Я-концепції» людини, як психічний процес, психічну властивість та психічний стан. Розглянуто стилі сімейного виховання та особливості їх формування; роль рефлексії батьків у стосунках та взаємодії з дитиною, які впливають на розвиток дитини.

Було організоване та проведене емпіричне дослідження, яке базувалося на вибірці з 65 матерів та батьків віком від 25 до 44 років, які проживають в Україні та мають першу або єдину дитину віком від 3 до 6 років. Для реалізації дослідження були використані три психодіагностичні методики, а саме: Опитувальник рефлексивності А.В. Карпова 2003 р.; методика «Взаємодія батьки – дитина» І.М. Марковської, варіант для батьків дітей дошкільного і молодшого шкільного віку, 1998 р.; багатофакторний опитувальник М. Девіса, 1980 р., в адаптації Т.Д. Карягіної, Н.А. Будаговської та С.В. Дубровської, 2013 р. Була проведена психометрична перевірка надійності і репрезентативності вибраних методик для емпіричного дослідження.

Було визначено рівень рефлексії батьків та особливостей взаємодії з дитиною, проведено кореляційний аналіз з інтерпретацією отриманих результатів та запропоновано рекомендації щодо розвитку рефлексії батьків. Встановлено, що більшість батьків мають середній рівень рефлексії, якого цілком досить для гармонійного виховання дитини. Виявлено, що чим вищий рівень рефлексивності у батьків, тим вища в них з дитиною емоційна близькість, вищий рівень послідовності у своєму відношенні та діях до дитини, а також тим нижчий рівень тривоги за дитину. Було встановлено, що рефлексія батьків є необхідною умовою позитивної емоційної і виховної взаємодії з дитиною, яка має значний вплив на розвиток дитини, її комунікацію та побудову стосунків з іншими людьми в майбутньому.

Ключові слова: рефлексія, батьки, сімейне виховання, діти, кореляція.

Вступ. Батьківство – це особливий стан, статус жінок та чоловіків, який є домінуючою детермінантою, фізіологічно, психологічно і соціально зумовленої їх самоцінності. Натепер значного розвитку отримують концепції, які розглядають батьківство як найважливішу функцію психологічного, емоційного та інтелектуального розвитку дитини. Робляться спроби створення фундаментальної психологічної теорії батьківства. Проте відчувається деякий дефіцит теоретичних знань і практичних методів роботи з батьками. Виходячи з цього, виникають протиріччя: між усвідомленням у суспільстві необхідності психологічного супроводу батьківства, з одного боку, і відсутністю комплексних заходів підтримки інституту батьківства на стадії взаємодії батьків і дитини – з іншого. Незважаючи на аналіз різних видів і стилів виховання дітей та їх вплив на розвиток і формування дитини, майже відсутній аналіз необхідних особистісних особливостей батьків для гармонійної взаємодії з дитиною, в тому числі емоційного ставлення.

Аналіз наявних досліджень і публікацій. Вітчизняні психологи Б.Г. Ананьєв, Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн, Б.В. Зейгарник та інші розглядали рефлексію як пояснювальний принцип розвитку самосвідомості і психіки загалом [1, с. 233; 2, с. 263]. Рефлексія як складник самосвідомості і «Я-концепції» людини різнобічно досліджувалась у роботах П.К. Анохіна, Н.А. Бернштейна, А.Р. Лурія, Т.О. Кісліциної та ін. [4, с. 417; 5, с. 196].

Істотне значення для визначення рефлексії як психічного процесу, психічної властивості та психічного стану одночасно мають дослідження А.В. Карпова [6, с. 48]. Учений запропонував використовувати термін «рефлексивність» для позначення рефлексії як психічної властивості, а також виділив декілька типів рефлексії за спрямованістю (інтрапсихічна, інтерпсихічна) та за часовим критерієм (ситуативна, перспективна, ретроспективна). Важливий внесок у дослідження психології рефлексії внесли С.Ю. Степанов та І.Н. Семенов, виділивши три рівні розуміння рефлексії: як пояснювального принципу психічних явищ, як істотного компонента психічних процесів, як предмета спеціального психологічного дослідження [7, с. 33]. Також вони виділили чотири види рефлексії: кооперативну, комунікативну, особистісну та інтелектуальну. Важливе дослідження кооперативної рефлексії зробив Г.П. Щедровицький, ввівши нове поняття «рефлексивний вихід» у рамках не успішної діяльності [8, с. 185–192]. Цікавою є диференціальна модель рефлексії Д.О. Леонтьєва, в якій виділено три її види: інтроспекцію, квазірефлексію та системну рефлексію. Однак, на нашу думку, у цій моделі рефлексія розглядається більше як негативна властивість особистості, з чим ми, власне, не погоджуємось. У нашому дослідженні ми спираємось на підхід до визначення рефлексії А.В. Карпова та застосовуємо його методику для вимірювання рівня рефлексії батьків.

У психології поняття рефлексії розвивається починаючи з робіт У. Джеймса, який визначав, що самосвідомість людини є подвійною і виступає як суб'єктом, так і об'єктом пізнання [9, с. 87].

Загалом у західній психології, яка орієнтована на природничо-науковий підхід, особливо це стосується біхевіоризму та гештальтпсихології, поняття рефлексії вважається зайвим для пояснення психічних явищ. Лише в 1930-х роках А. Буземан пропонує виділити окрему галузь психологічної науки – психологію рефлексії, яка б вивчала рефлексивні процеси і свідомість. На думку Буземана, рефлексія – це будь-яке «перенесення переживання із зовнішнього світу на самого себе» [Цит. за: 10, с. 228]. Що ж стосується гуманістичної психології, когнітивної психології та ін., то варто зазначити, що хоч вони і не відмовились від поняття «рефлексія», але використовують вкрай рідко [11, с. 120].

Стиль сімейного виховання означає ставлення батьків до дитини, їхні емоційні взаємини, прояв опіки та турботи, характер контролю за діями дитини, спосіб висування вимог, форми заохочення та покарання. На стиль виховання впливає велика кількість

чинників: генетичні особливості батьків та дитини, спосіб життя сім'ї, рівень культури і освіти батьків, темперамент батьків, традиції та стиль, у яких виховувались самі батьки.

Щодо сімейного виховання дітей, то таку галузь у психології активно досліджував А.І. Захаров, який виділив критерії формування сімейних відносин [12, с. 178].

А. Адлер описав батьківське виховання, яке негативно впливає на розвиток дитини [13, с. 137]. Дж. М. Болдуїн виділив два стилі батьківського виховання (демократичний, контролюючий) [14, с. 91]. Д. Едлер виділив свої сім стилів виховання (автократичний, авторитарний, демократичний, егалітарний, дозволяючий, поблажливий, ігноруючий) [15, с. 98]. Своєю чергою А.В. Петровський розробив свою класифікацію стилів виховання (диктатура, опіка, співпраця, невтручання, паритет) [16, с. 65]; А.Я. Варга та В.В. Столін встановили свої критерії батьківських стосунків (прийняття-неприйняття, співпраця, симбіоз, авторитарна гіперсоціалізація, маленький невдаха) [17, с. 92].

Істотне значення в проблемі сімейного виховання мають дослідження Є.Г. Ейдемільер, яка описала психологічні особливості батьків, які негативно впливають на виховання дитини, та виділила стилі аномального сімейного виховання (гіпопротекція, домінуюча гіперпротекція, потураюча гіперпротекція, емоційне відторгнення, підвищена моральна відповідальність) [18, с. 391].

Найбільш поширеною є класифікація Д. Баумрінда, в якій вона виділяє три стилі батьківського відношення (авторитетний, авторитарний, ліберальний). Її колеги Елеонора Маккобі та Джон Мартін доповнили таку типологію індивідуальним стилем.

Для визначення поведінкових реакцій та особливостей виховання ми вирішили, що найбільш влучною буде методика «Взаємодія батьки – дитина» І.М. Марковської.

Є й інші класифікації стилів сімейного виховання, а саме: О.П. Алексєєвої та Л. П. Кибардіної, яка включає шість стилів сімейного виховання, В.М. Мінярова, що складається із семи стилів, А.С. Співакової, яка налічує три типи. Як відзначає Т.Л. Кузьміна, у сучасній психології існує багато робіт, присвячених типам сімейного виховання.

З огляду на те, що класифікації базуються на авторських інтерпретаціях, дуже важко виділити одну єдину типологію стилів виховання. Але можемо зазначити, що більшість проаналізованих нами класифікацій засновані на критеріях контролю, способів впливу, емоційного включення та уваги до дитини і дуже схожі між собою, в деяких навіть однакові назви стилів виховання, хоча це не свідчить про їх ідентичність, адже кожен психолог вкладав саме свій зміст у певний стиль виховання, відмінний від інших.

Найбільший вплив на дитину мають батьки та їхній стиль виховання, який формується на основі психологічних особливостей батьків, їхнього досвіду дитинства, рівня культури та освіти батьків, образу життя сім'ї та взаємодії між усіма членами родини.

Мета дослідження – виявити взаємозв'язок між рефлексією та особливостями виховання дітей дошкільного віку.

Опис та результати дослідження.

Методи дослідження:

1. Опитувальник рефлексивності А.В. Карпова 2003 р., 27 запитань.
2. Методика «Взаємодія батьки – дитина» І.М. Марковської, варіант для батьків дітей дошкільного і молодшого шкільного віку, 1998 р., 60 запитань.
3. Багатофакторний опитувальник М. Девіса, 1980 р., в адаптації Т.Д. Карягіної, Н.А. Будаговської та С.В. Дубровської, 2013 р., 28 запитань.

У дослідженні взяли участь матері та батьки віком від 25 до 45 років, у яких першій або єдиній дитині від 3 до 6 років. Ми вибрали саме такий вік батьків, щоб уникнути можливих вікових впливів на рівень рефлексії, а також на взаємодію з дитиною, які можуть бути у разі дуже раннього батьківства, а саме до 18 років, а також пізнього батьківства,

після 45 років. Що ж стосується дитини, ми вирішили досліджувати особливості виховання дітей 3–6 років. Це пов'язано з тим, що до трьох років дитина є дуже залежною від батьків і не можна врахувати ставлення до неї як до окремої особистості. Після 6 років діти починають відвідувати школу, що означає великий вплив авторитетного оточення, а саме вчителів та однолітків на саму дитину, а також відносини з батьками. Саме тому ми вирішили, що більш доцільним буде дослідження батьків віком від 25 до 44 років, які мають дитину віком від 3 до 6 років. Важливою умовою також є те, що це повинна бути перша або єдина дитина, тобто перший досвід батьківства, адже наявність дорослішої дитини також має значний вплив на стосунки і виховання у сім'ї.

Для того щоб визначити, чи не впливають чоловіки на статистичні викиди, ми детально проаналізували їхні результати і можемо зазначити, що батьки, так само як і матері, мають різні рівні рефлексії, а також різну взаємодію з дітьми.

У таблиці 1 наведено статистичні показники за шкалами рефлексивності.

Таблиця 1

Статистичні показники рівня рефлексивності батьків дітей дошкільного віку

	Середнє значення	Станд. відхилення	Медіана	Мода
Рефлексивність	5,11	1,97	5	5

Більшість батьків (84,6%) з нашої вибірки мають середній рівень рефлексивності, що свідчить про схильність звертатися до аналізу своєї діяльності і вчинків інших людей, з'ясовувати причини і наслідки своїх дій як у минулому, так і у теперішньому і в майбутньому.

Наступними розглянемо показники за шкалами взаємодії батьків з дітьми, що наведені у таблиці 2.

Таблиця 2

Статистичні показники за шкалами взаємодії батьків з дітьми

	Середнє значення	Стандартне відхилення	Медіана	Мода
Шкала невимогливості – вимогливості	31,1	22,9	30	10
Шкала м'якості – суворості	45,7	26,1	50	50
Шкала автономності – контролю	48,5	28,4	50	60
Шкала емоційної дистанції – близькості	60,8	30,2	70	50
Шкала відторгнення – прийняття	94,5	17,1	100	100
Шкала відсутності співпраці – співпраці	58,2	22,5	60	60
Шкала тривоги за дитину	42,0	28,0	40	40
Шкала непослідовності – послідовності	66,5	27,2	70	60
Шкала виховної конфронтації у сім'ї	52,9	31,9	60	70
Шкала задоволеності стосунками з дитиною	55,2	27,5	50	50

Більшість батьків (63,1%) мають низький рівень вимогливості, що свідчить про те, що батьки не чекають від дітей відповідальності за свої дії та поведінку. Разом із тим більшість батьків (60%) мають баланс між суворістю та м'якістю, що свідчить про наявність певних правил у сім'ї, яких дитина повинна дотримуватись, та покарань, якщо цього не робить. Також більшість батьків (55,5%) мають середній рівень контролю стосовно дитини, що є дуже добрим показником, адже за такого виховання дитина може проявляти свою

самостійність, але не мати повну свободу дій, яка може мати погані наслідки для розвитку дитини. Більшість батьків, а саме 43,1%, мають середній рівень емоційної близькості, 33,8% батьків емоційно близькі з дитиною та 23,1% батьків мають емоційну дистанцію з дитиною. Більшість батьків (57%) мають середній рівень задоволеності своїми стосунками з дитиною, а незадоволених і задоволених батьків порівну (по 21,5%). Більшість батьків (90,8%) приймають свою дитину як окрему особистість. Здебільшого батьки мають середній (44,6%) або низький (44,6%) рівні тривоги за дитину, і лише 10,8% мають високий рівень тривоги. Також більшість батьків (69,2%) мають середні показники за шкалою наявності співпраці, тобто не повністю в усьому, але здебільшого намагаються домовитись з дитиною, а не змушувати її до чогось. Більшість батьків (58,5%) досить послідовні у своїх стосунках і вимогах до дитини, 29,2% батьків дуже послідовні, і лише 12,3% майже взагалі непослідовні. Також більшість батьків (46,2%) мають середній рівень виховної конфронтації у сім'ї, трохи менше батьків (33,8%) мають низький рівень, тобто всі члени сім'ї однаково виховують дитину, і лише 20% батьків мають високий рівень конфронтації у сім'ї.

Отже, ми можемо зробити висновок, що більшість батьків нашої вибірки досить добре взаємодіють зі своєю дитиною.

У таблиці 3 показані коефіцієнти кореляційного зв'язку між шкалою рефлексивності та шкалами методики взаємодії батьки – дитина. Шкала рефлексивності має помірний позитивний зв'язок зі шкалою емоційної дистанції – близькості, слабкий негативний зв'язок зі шкалою тривоги за дитину та помірний зв'язок зі шкалою непослідовності – послідовності. Тобто чим вищий рівень рефлексивності у батьків, тим вища в них з дитиною емоційна близькість та вищий рівень послідовності у своєму ставленні та діях до дитини, а також тим нижчий рівень тривоги за дитину.

Можемо зробити висновок, що високий рівень рефлексії позитивно впливає на стосунки з дітьми і їх виховання, адже розуміння стану дитини, емоційна підтримка та близькість, високий рівень послідовності та низький рівень тривоги є дуже важливими для дитини та її гармонійного розвитку.

Таблиця 3

**Кореляційний зв'язок між шкалами рефлексивності
та взаємодією між батьками і дитиною**

	Spearman's rho	p-value	Kendall's tau-b	p-value
Шкала невимогливості – вимогливості	0,103	0,416	0,068	0,497
Шкала м'якості – суворості	-0,201	0,108	-0,157	0,107
Шкала автономності – контролю	-0,058	0,645	-0,043	0,662
Шкала емоційної дистанції – близькості	0,296	0,008	0,225	0,011
Шкала відторгнення – прийняття	0,120	0,339	0,101	0,349
Шкала відсутності співпраці – співпраці	-0,068	0,590	-0,055	0,587
Шкала тривоги за дитину	-0,283	0,011	-0,221	0,012
Шкала непослідовності – послідовності	0,306	0,007	0,235	0,008
Шкала виховної конфронтації у сім'ї	-0,027	0,830	-0,025	0,796
Шкала задоволеності стосунками з дитиною	0,005	0,968	0,002	0,981

У таблиці 4 представлені показники кореляції між шкалами емпатії та взаємодії між батьками і дитиною.

У такому разі є слабкий позитивний кореляційний зв'язок зі шкалою емоційної дистанції – близькості. Тобто чим вищий рівень емоційної емпатії у батьків, тим вищий рівень

емоційної близькості з дитиною. З усіма іншими шкалами методики взаємодія батьки – дитина кореляція відсутня.

Таблиця 4

Кореляційний зв'язок між шкалами емоційної емпатії та взаємодії між батьками і дитиною

	Spearman's rho	p-value	Kendall's tau-b	p-value
Шкала невимогливості – вимогливості	-0,149	0,238	-0,113	0,238
Шкала м'якості – суворості	0,035	0,779	-0,028	0,764
Шкала автономності – контролю	-0,074	0,556	-0,052	0,578
Шкала емоційної дистанції – близькості	0,252	0,043	0,190	0,043
Шкала відторгнення – прийняття	-0,005	0,966	-0,001	0,993
Шкала відсутності співпраці – співпраці	0,047	0,711	0,032	0,742
Шкала тривоги за дитину	-0,07	0,582	-0,048	0,611
Шкала непослідовності – послідовності	0,028	0,824	0,026	0,78
Шкала виховної конфронтації у сім'ї	-0,005	0,971	0,014	0,881
Шкала задоволеності стосунками з дитиною	0,085	0,501	0,067	0,471

Отже, можемо підсумувати, що емоційна емпатія майже зовсім не має впливу на емоційні стосунки і взаємодію між батьками і дітьми.

Психічні властивості рефлексії не зафіксовані на якомусь певному рівні, їх дуже успішно можна розвивати і тим самим покращувати стосунки у сім'ї та взаємодію з дитиною.

Внесення змін, часто навіть незначних, у повсякденне життя батьків може суттєво вплинути на їхню здатність розуміння себе та своїх почуттів, співпереживання та ідентифікації почуттів та емоцій дитини [19].

Для того щоб розвинути здатність рефлексії, потрібно слідувати запропонованим нижче рекомендаціям. Кожну з них необов'язково розглядати, як якийсь етап саморефлексії чи самоемпатії, але загалом усі вони цілком можуть скласти цілісний алгоритм розвитку таких здібностей.

Отже, наведемо рекомендації та вправи для розвитку рефлексії:

1. Розвиток власної допитливості, а саме цікавість до життя інших людей, сюди можна віднести: проведення часу із малознайомими людьми, щоб краще їх пізнати; відвідування нових місць, зустрічаючись з місцевими жителями та занурюючись у їхній спосіб життя; бути в контакті з іншою людиною у розмові, проявляти інтерес до того, що подобається цій людині, намагатись зрозуміти чому. Після всього важливо проаналізувати власні дії та слова.

2. Розширення зони комфорту. Важливо дізнаватися щось нове або подорожувати, аналізувати, як це бути поза зоною комфорту, наприклад: випробувати, як це бути нездатним щось зробити або не знати, як взаємодіяти там, де знаходитесь; звертатися за підтримкою; розуміти, що інколи можна бути безпорадними і це нормально.

3. Отримання відгуку від друзів, родичів чи колег щодо ваших активних навичок слухати та взаємодіяти.

4. Вивчення своїх упередженостей. Вони є у всіх людей і так чи інакше впливають на здатність до емпатії. Часто, не знаючи, ми судимо інших про те, як вони виглядають і як вони живуть: важливо знайти можливості спілкуватися з людьми іншого походження; говорити з людьми про важливі речі у їхньому житті; визнаючи подібність з кимось бути зацікавленими, без судження, у відмінності; жертвувати благодійним організаціям, які надають підтримку іншим громадам [19].

5. Уникнення поляризації або вміння вести складні розмови. Хоча може бути важко кинути виклик альтернативним точкам зору, кілька простих уроків можуть допомогти: слухати і не перебивати; бути відкритими до нових та різних ідей; вибачитися, якщо образили чиїсь почуття; дослідити проблему та намагатися зрозуміти, звідки з'явилася інша точка зору і як вона впливає на людей. Люди проходять цикл тези, антитези та синтезу – хтось щось говорить (теза), хтось не погоджується і говорить протилежне (антитеза), а потім миряться, оскільки обидві позиції мають свої переваги та недоліки (синтез). Можна формулювати свою антитезу, але активно шукати синтез.

6. Приєднання до спільної справи. Дослідження показали, що спільна робота над громадськими проєктами може допомогти усунути розбіжності та упередження: рекомендуємо батькам знайти проєкт спільноти на місцевому рівні або в іншій країні; приєднатись до інших, хто пройшов подібний життєвий досвід; приєднатись до групи різного походження та допомагати на шкільних, політичних та церковних заходах [20, с. 578].

7. Читання художньої літератури. Читання вигаданих історій впливає на рефлексію та емпатію, адже можна співпереживати відчуття головних героїв, аналізувати, щоб зробили на місці героя, побути ним під час читання. Таким чином, хобі і звичка читати можуть образно поставити людину на місце когось іншого. Навіть якщо не пам'ятати подробиці історії, це має вплив, оскільки є можливість пережити розповіді.

8. Читання наукової літератури, газет, журналів та ресурсів в Інтернеті, які фіксують життя людей з різних країн та соціокультурного середовища, може збільшити емоційний інтелект і здатність співпереживати. Навіть слідкування за людьми різного походження (релігійного, етнічного, політичного) у соціальних мережах може бути дуже корисним [21].

9. Вправа розпізнавання чужої міміки. Велика частина емпатії – це розпізнавання міміки, пошук словесних підказок, таких як емоційні слова та емоційний контекст. Навчання визначати емоційні компоненти в розмовах може покращити емпатійну реакцію. Рекомендуємо дивитися фільми та серіали, спостерігаючи за обличчями та помічаючи зміни в очах [22, с. 16].

10. Відвідування уроків акторської майстерності. Акторська майстерність передбачає прийняття набору характеристик та рис особистості, які по-справжньому не належать людині. Актори роками тренуються і вчать надівати переконливе обличчя. Іноді вони спираються на власний досвід для резонансу, а іноді вони регулюють міміку, мову тіла, голос тощо, щоб відповідати контексту [23].

Висновки. З'ясовано, що феномен рефлексії досліджували багато вчених з різних сторін, створюючи таким чином власні концепції розуміння цього поняття та його механізмів, при цьому підкреслюючи його важливість. Ми у своєму дослідженні спиралась на визначення та модули рефлексії, представлені А.В. Карповим.

Також ми розглянули різні класифікації видів виховання та взаємодії між дітьми та батьками, спираючись на важливість досить хороших стосунків та емоційних відносин для розвитку здорової дитини, включаючи її емоційний, психічний, інтелектуальний та фізичний розвиток.

Було організовано та проведено емпіричне дослідження, яке базувалось на вибірці з 65 матерів та батьків віком від 25 до 44 років, які проживають в Україні та мають першу або єдину дитину віком від 3 до 6 років.

Було визначено, що рефлексивність має вплив на більшість шкал, що стосуються емоційних відносин і взаємодії батьків з дитиною. Оскільки рефлексивність негативно корелює з тривогою за дитину, ми розуміємо під цим те, що розвиток рефлексії батьків може вплинути на такий сильний дистрес. Загалом, ми визначили, що в більшості батьків

середній рівень рефлексивності і, як показують дані, пов'язані з емоційними сімейними стосунками та особливостями виховання, такого рівня цілком вистачає для досить хорошої взаємодії з дитиною, розуміння її почуттів та поведінки, що своєю чергою призводить до нормального розвитку дитини.

Для батьків, які мають низький рівень рефлексії, що негативно відображається на стосунках з дитиною, ми запропонували різні рекомендації та вправи щодо її розвитку.

Список використаної літератури

1. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Мастера психологии. Питер, 2011. 288 с.
2. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 288 с.
3. Шигабетдинова Г.М. Феномен рефлексии: Границы понятия. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*, 2014, № 2 (1), С. 415–422.
4. Кислицына Т.А. Организация рефлексивных процессов в самовоспитании студентов. *Проблемы логической организации рефлексивных процессов*. Новосибирск : Наука, 1986. С. 196–197.
5. Карпов А.В. Рефлексивность как психологическое свойство и методика ее диагностики. *Психологический журнал*. 2003. Т. 24, № 5. С. 45–57.
6. Степанов С.Ю. Психология рефлексии: проблемы и исследования / С.Ю. Степанов, И.Н. Семенов. *Вопросы психологии*. 1985. № 3. С. 31–40.
7. Спирина Е.Н. Влияние личностных особенностей родителя и ребенка на стиль семейного воспитания : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.13 «Психологические науки». Московский государственный университет им М.В. Ломоносова. Москва, 2004. 26 с.
8. Джеймс У. Психология / под ред. Л.А. Петровской. Москва : Педагогика, 1991. 368 с.
9. Выготский Л.С. История развития высших психических функций. Москва : Педагогика, 1983. 359 с.
10. Лефевр В.А. Рефлексия. Москва. «Когито-Центр», 2003. 496 с.
11. Захаров Л.И. Психотерапия неврозов у детей и подростков. Ленинград : Медицина, 1982. 216 с.
12. Адлер А. Индивидуальная психология. История зарубежной психологии. 30–60-е годы XX века: Тексты / П.Я. Гальперин, А.Н. Ждан. Москва : Издательство Московского университета, 1986. С. 131–140.
13. Столин В.В., Бодалев А.А. Семья в психологической консультации. Москва : Педагогика, 1989. 208 с.
14. Кле М. Психология подростка. Психосексуальное развитие. Москва : Педагогика, 1991. 176 с.
15. Петровский А.В. Дети и тактика семейного воспитания. Москва : Знание, 1981. 96 с.
16. Безпалько О.В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 208 с.
17. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В. Психология и психотерапия семьи. 4-е изд. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 672 с.
18. Кузьмишина Т.Л., Амелина Е.С., Пермякова А.А., Хохлова Е.А. Стили семейного воспитания: отечественная и зарубежная классификация. *Современная зарубежная психология*. № 1. 2014. С. 16–25.
19. Miller C. How to be more empathetic. *The New York Times*. 2019. URL: <https://www.nytimes.com/guides/year-of-living-better/how-to-be-more-empathetic> (дата звернення: 02.09.2020).
20. Halpern J., Weinstein H.M. Rehumanizing the other: Empathy and reconciliation. *Human Rights Quarterly*, 26(3), 2004. P. 561–583.

21. Geiger J.M., Piel M.H., Lietz C.A., Julien-Chinn F.J. Empathy as an essential foundation to successful foster parenting. *Journal of Child and Family Studies*, 25(12), 2016. P. 3771–3779.
22. Balconi M., Bortolotti A. Emotional face recognition, empathic trait (BEES), and cortical contribution in response to positive and negative cues. The effect of rTMS on dorsal medial prefrontal cortex. *Cogn Neurodyn*. 2013. Feb. 7(1). P. 13–21.
23. McGarry L.M., Russo F.A. Mirroring in Dance/Movement Therapy: Potential mechanisms behind empathy enhancement. *The Arts in Psychotherapy*. Volume 38, Issue 3, 2011. P. 178–184.

THE RELATIONSHIP OF PARENTAL REFLECTION WITH THE PECULIARITIES OF RAISING PRESCHOOL CHILDREN

Serhiy Yakovenko

*LLC “Kyiv Institute of Modern Psychology and Psychotherapy”,
34, Lesia Ukrainka boulevard, Kyiv, Ukraine, 01133
e-mail: serg_yak@ukr.net*

Viktoriia Ponomareva

*LLC “Kyiv Institute of Modern Psychology and Psychotherapy”,
34, Lesia Ukrainka boulevard, Kyiv, Ukraine, 01133
e-mail: infapon@gmail.com*

Anna Krailiuk

*LLC “Kyiv Institute of Modern Psychology and Psychotherapy”,
34, Lesia Ukrainka boulevard, Kyiv, Ukraine, 01133
e-mail: anna.imagin@gmail.com*

The article is devoted to the study of parental reflection and the identification of the relationship between this phenomenon and the peculiarities of raising children at the age period from 3 to 6 years.

The article considers the essence and mechanisms of reflection phenomenon. It was found that the phenomenon of reflection has been studied by many scientists from different angles, creating their own concepts of understanding this phenomenon and its mechanisms, while emphasizing its importance. The phenomenon of reflection was considered as an explanatory principle of the self-awareness development and the psyche in general, as a component of self-awareness and “I-concept” of a personality, as a mental process, mental quality and mental state. Styles of family education and features of their formation are considered. The role of parental reflection in relationships and interactions with the child that affect the child’s development was demonstrated.

An empirical study was organized and conducted based on a sample of 65 mothers and fathers aged 25 to 44 living in Ukraine who have their first or only child aged 3 to 6. Three psychodiagnostic methods were used to implement the study, namely: Karpov’s Reflexivity Questionnaire (2003); method “Interaction of parents – child” Markovskaya, the version for parents of children of preschool and primary school age (1998); multifactor questionnaire by M. Davis (1980), adapted by T. Karyagina, N. Budagovskaya and S. Dubrovskaya (2013). Psychometric verification of the reliability and representativeness of the selected methods for empirical research was conducted.

The level of parents’ reflection and peculiarities of interaction with the child were determined, correlation analysis with interpretation of the obtained results was carried out and recommendations for development of parents’ reflection were offered. It was found that the higher the level of reflexivity in parents, the higher their emotional intimacy with the child, the higher the level of consistency in their attitude and actions to the child, as well as the lower the level of anxiety for the child. It was found that parental reflection is a necessary condition for positive emotional and educational interaction with the child, which has a significant impact on the child’s development, communication and building relationships with other people in the future.

Key words: reflection, parents, family upbringing, children, correlation.